

ЛИТВИН
Володимир Михайлович —
академік НАН України,
доктор історичних наук,
професор

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917—1921 років І СУЧАСНІСТЬ: НЕЗАСВОЄНІ УРОКИ

У статті автор аналізує офіційні інтерпретації 100-річчя Української революції 1917—1921 років, викладає наявні підходи до постановки проблеми теорії революцій, звертається до українських тогочасних революційних реалій з точки зору їх уроків, які не дістали критичного осмислення та врахування під кутом потреб і викликів сьогодення. Зокрема, в питаннях захисту державності її силовою компонентою, розуміння територіальних специфік України, як-то Крим та Донбас, конституювання й організації дієвої влади, необхідності проєкції позитиву Української революції початку ХХ століття на формування модерної нації та постання сучасної України.

В Україні стрімко стартували, але швидко зійшли на формально-рутинний рівень заходи з відзначення 100-річчя Української революції 1917—1921 років. Виступили зі своїми оцінками цієї події Президент України П. Порошенко [1] та Голова Верховної Ради України А. Парубій [2]. Оскільки до останнього часу Українська революція 1917—1921 років була відносно невідомим феноменом у нашій історії, якому відводилося зовсім небагато місця у шкільних програмах і на якому переважно зналися лише ті, хто його безпосередньо вивчає, політики почали давати власні оцінки і демонструвати суспільству своє бачення. За таких обставин маємо справу не з історичною наукою, а скоріше, з політичною модою і з довільною інтерпретацією революції.

У цьому зв'язку виняткової ваги набуває необхідність досліджувати події такими, якими вони були, а не такими, як їх хочеться подавати. Потрібна об'єктивна наукова оцінка революції, без криків, метушні та «реформаторського» гуркоту.

Українська революція, як і всі революції, була народною, жорстокою і надзвичайно суперечливою. Вона була б неможливою без громадянської війни та міжвладдя.

До проблеми теорії революції. Першорядна увага до цього питання диктується необхідністю розглядати українську історію в контексті загальносвітових процесів як складової поступу людства. Тим більше, що з останніх десятиріч ХХ ст. цей

науковий напрям особливо привертає увагу західних дослідників. У тому числі, можливо, через актуалізацію такого спостереження А. де Токвіля: «... великі революції, увінчані перемогою, приховують причини, які їх породили, стаючи таким чином абсолютно недосяжними розумінню саме завдяки своєму успіху» [3]. До того ж кожна нова розповідь про революцію складніша за попередні, несе на собі відбиток політичної кон'юнктури чи доцільності.

Відтак, усталених теорій, як марксистських, так і не марксистських, недостатньо для вичерпного пояснення їх реальних історичних закономірностей, що диктує необхідність нових поглядів на революції.

Зокрема, саме з таких підстав професор Гарвардського університету Теда Скочпол згрупувала ключові сучасні теорії революції в чотири основні сімейства [4, с. 30]. Зрозумілим і очевидним є те, що до найбільш релевантних з них вона відносить марксистські теорії, ключові ідеї яких найповніше подано у роботах власне К. Маркса. Наступні марксистські теоретики — від Бухаріна, Леніна і Мао до західних марксистів (Г. Лукач і А. Грамші) та сучасних структуралістів — внесли в них масу нових поглядів. Разом з тим вихідні позиції Маркса залишаються непорушними, хоча й по-різному сьогодні трактуються [4, с. 30–31].

Більшість же нових теорій, на думку Т. Скочпол, можна віднести до інших трьох основних підходів: загальнопсихологічних теорій, які намагаються пояснювати революції у категоріях психологічних мотивацій людей до участі у політичному насиллі або приєднання до опозиційних рухів; теорій системного/ціннісного консенсусу, що намагаються пояснювати революції як жорстку реакцію ідеологічних рухів на гострий дисбаланс у соціальних системах; теорій політичного конфлікту, які стверджують: конфлікт між владами і різними організованими групами, що борються за владу, повинен перебувати в центрі уваги для пояснення колективного насилля і революцій [4, с. 34–35].

Останнім часом теорія революцій пов'язується та доповнюється концепцією модерніза-

ційних процесів на основі насамперед досвіду Західної Європи, оскільки саме з неї беруть початок торговельно-промислові та національні революції. За будь-яких обставин, стверджують її прихильники, модернізація викликає революції, змінюючи настрої, цінності або потенціал колективної мобілізації всього народу чи суспільних груп.

У монументальному дослідженні С. Пінкуса (хоча автор і називає його скромно науково-популярним виданням) обґрунтована саме така нова програма для вивчення революцій, у якій уявлення про модернізацію як внутрішньо-національні соціально-економічні перетворення поєднуються з концепціями революцій як цілеспрямованих рухів, що базуються на розвитку суспільства та сприяють цьому розвитку. Конспективно її зміст можна звести до такого.

Чому відбуваються революції? Перше пояснення полягає в тому, що старий режим заперечується модернізаторами. Друге — він перемагається новою соціальною групою, яка приходить до влади і відкидає наявні структури держави й суспільства.

Революції відбуваються, коли державна нація дозріває до усвідомлення необхідності політичної модернізації, і водночас поглиблюються розбіжності у питанні правильності курсу оновлення держави. Отже, модернізація держави, як політична мета і як політичний процес — необхідні об'єктивні передумови для революцій.

Проте реформи є необхідним, але не достатнім мотивом і способом для модернізації держави. Саме з цієї причини революції часто відбуваються через жорстоку конкуренцію різних програм державної модернізації. Лише швидкі переміни ведуть до зниження політичного конфлікту. Державна модернізація створює умови пришвидшеного дозрівання режиму для революції.

Революції XVII–XVIII та XX ст. відбувалися за одним і тим самим сценарієм: модернізація держави скрізь ставала їх детермінацією. До речі, перед революцією 1917 р. в Росії Микола II намагався (звісно, вимушено) запустити широку програму соціальних реформ.

Модернізація держави неминуче збільшує контакт з державною машиною величезної верстви населення, формує новий масив політизованих людей, створює ідеологічну тріщину, коли заявляється про розрив з минулим.

Декларуючи необхідність радикальних зрушень, влада сама створює сприятливий ідеологічний простір для опозиції — їй залишається лише говорити, що обрані підходи до реформ є не лише недостатніми, а й шкідливими для населення та приречені на провал з величезними негативними наслідками для країни.

Отже, ставши на шлях перетворень, державні діячі абсолютно проти своєї волі породжують революційну опозицію. Зрозуміло, що її можна примусити мовчати або з допомогою фізичних репресій, або високим рівнем ідеологічної єдності правлячої верстви. Режими можуть вибудувати патріотичну риторику, щоб зображувати своїх політичних суперників у вигляді ворогів нації. Природно, якщо патріотична фразеологія стає причиною чи спонукою міжнародного конфлікту, щоб залишитися при владі, виникає необхідність у воєнній перемозі.

Чому після деяких революцій новітнього часу встановлюються відносно відкриті режими, тоді як інші приводять до більш репресивних, закритих спільнот? Відповідно, деякі держави стають демократичними, інші — фашистськими, ще інші — комуністичними.

В Англії, Франції та США мали місце буржуазні революції, де сильний та незалежний клас міських жителів забезпечив формування парламентської демократії. У Німеччині та Японії відбувся розвиток капіталізму без демократії, досягнувши кульмінації у націонал-соціалізмі та фашизмі. В них модернізація була проведена сильним вищим класом землевласників. У Китаї та Росії революції мали основне, хоча й не виняткове, походження від селянства.

Революції, які фокусувалися на соціальних, а не політичних питаннях, неминуче творили авторитарні режими.

На практиці революціонери завжди демонстрували переконаність у власній позиції, обґрунтованість обраного курсу. Добровільно вони не сприймали компромісів і, як правило,

прагнули примусити людей прямувати у «царство свободи», стати вільними. Але коли революційні держави потрапляють у залежність від міжнародної економічної співпраці для власного виживання, вони швидко відчувають неминучу інтегрованість у геополітичні процеси, свою інкорпорованість у світ, регіон чи групу країн. Ті вимагають запровадження вільних потоків інформації, забезпечення прозорих і домінуючих у них «правил гри». У більшості випадків країни усталеної демократії автоматично вороже налаштовані до авторитарних режимів.

Саме економічний та політичний вплив міжнародних торговельних кампаній не дозволив Англії після 1688 р. та США в ранній період існування прийняти форму однопартійного правління.

У порівняно самодостатніх державах — Франції періоду Наполеона, Китаї та Радянському Союзу — гору взяли авторитарні режими з однією домінуючою партією.

Зрештою, на переконання С. Пінкуса, демократія не виникає, якщо виживання держави не залежить від економічної діяльності буржуазії. Без буржуазії немає демократії. Демократія виникає тільки тоді, коли у держави недостатньо ресурсів, щоб вижити без міжнародної співпраці із залученням буржуазних і міжнародних економічних інтересів [5].

Разом з тим, слід констатувати, що низка дослідників нарікає на нечіткість сучасних теорій революцій, інші загострено говорять про непридатність марксистських підходів, а деякі взагалі приходять до висновків, що варто уникати фокусування уваги на теоріях у соціогуманітарних науках.

Особливо з огляду на те, що революції — події нечасті, оскільки кардинально змінюють держави і суспільства. Відповідно, їх тривалість вимірюється роками і не обмежується жорсткими, короткими хронологічними межами. Вони мають розглядатися не як події, а як процеси, котрі, у свою чергу, забезпечують кардинальні зміни через докорінний демонтаж минулого і створення нових суспільних засад, практично руйнують зв'язки часу, змінюють політичних лідерів та політичні орієнтації держав.

Українські реалії. Жодна з революцій не була настільки радикальною і жорстокою, як революція (революції) на просторах Російської імперії. Вона приголомшила капіталістичний захід, змусила його реагувати на виклики та загрози, що постали внаслідок російських подій, пробудила і загострила амбіції й самостійницькі устремління народів цієї «в'язниці народів», продемонструвала, що революційна влада репресивними методами, що обернулися величезними жертвами, може протягом двох поколінь перетворити переважно аграрну країну на індустріальну та воєнну наддержаву. Осмислення теоретичних засад, закономірностей та особливостей подій цього буремного часу, за усієї схильності радянських, російських та українських дослідників як до марксистського розуміння цього явища, так і до аналізу переважно фактичної сторони проблеми, містять, зокрема, роботи В. Шепельової [6], В. Галіна [7], Т. Бевз [8], В. Солдатенка [9] та ін.

Разом з тим, слід констатувати, що вітчизняні дослідники здебільшого перебувають на периферії уваги своїх західних колег у цьому питанні. Не в останню чергу, можливо, через те, що у пропонуванні визначень та кваліфікацій вимушені були йти за політиками, настановчими директивами. У цьому плані небагато змінилося і сьогодні. Наприклад, події в Україні 2004 р. та кінця 2013 — початку 2014 р., за окремими винятками, майже одноставно кваліфіковані відповідно як помаранчева революція та революція гідності. Знову ж таки за офіційного «освячення» владою.

Питання: наскільки такі події підпадають під наукові визначення революцій? Чи привели вони до фундаментальних змін у соціальній та політичній структурах, одночасно підсилюючи одна одну, щоб бути революціями? Чи це були заколоти або перевороти через суспільний конфлікт?

Розуміючи, що навіть між основними визначеннями типів революцій зберігаються широкі розбіжності відносно їх пояснень, все ж потрібно дотримуватися, за усіх складнощів, хоча б мінімальних критеріїв для їх конститування. Мало б бути очевидним, що події, які

змінюють державні, а не соціальні основи— це громадянські війни, заколоти або державні перевороти. Революції повинні включати зміну як соціально-економічних, так і політичних основ країни.

З натяжками згадані явища можна віднести до революцій модернізаторського змісту. Перша з них не була реалізована, друга — в процесі, з усе ще непередбачуваними результатами та наслідками.

У нашому випадку є підстави для підтвердження прив'язки модернізаторських революцій до міжнародного забарвлення та впливу. Утім, при дослідженні будь-яких революцій не можна ігнорувати міжнародні контексти, в яких вони відбуваються. У тому числі, завдяки чому та кому вони відбуваються.

Щодо української революції 1917—1921 років, то вона була прямим породженням Лютневої революції в Росії. Однак її феномен полягає в потужному сплеску взаємопов'язаних, взаємопереплєтених українського національного і соціального рухів, формулюванні політичним проводом державотворчих завдань автономістсько-федералістського, а потім і самостійницького характеру. Відомий український історик і філософ Іван Лисяк-Рудницький з цього приводу писав: «В 1917 рік, коли чари імперії розвіялися, тисячі вчорашніх «малоросів» мало не за одну ніч перетворилися на національно-свідомих українських патріотів і потенційних «сепаратистів» [10]. Очевидно, автор припускається певної ідеалізації українського національно-визвольного руху, але динамізм і масштабність його наростання були дійсно вражаючими.

Настійні домагання українців автономії від Тимчасового уряду активізували відцентрові процеси в окраїнах колишньої імперії. Голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський, зібравши у Києві восени 1917 р. З'їзд народів Росії, об'єктивно висувався на авангардні позиції у загальному (всеохопному) русі за федералізацію демократичної Росії [11]. Поряд з УНР утворюються Об'єднаний уряд Південно-Східного союзу козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів, Закав-

казький комісаріат у Тифлісі, Литовська Тариба (Державна Рада), Сфатул Церій (Крайова рада) Молдовської Демократичної Республіки та ін.

Однак більшовицька агресія проти України, а також елементарна (в чомусь прикра) неготовність національно-державних і державно-адміністративних регіональних утворень, що виникали на руїнах колишньої «в'язниці народів», брати участь у творенні нових, децентралізованих засад і параметрів співжиття на російських теренах поклали край федералістським сподіванням лідерів УНР, викликали усамостійнення українського національного руху, привели до проголошення незалежної держави та визнання її міжнародної правосуб'єктності. Українська революція стала альтернативою революції Російській, яка набувала термідоріанських рис.

Українську революцію сучасна вітчизняна історіографія кваліфікує як національно-демократичну [12, 13]. На наш погляд, така оцінка найбільш відповідає добі Центральної Ради, яка завершилася ухваленням Конституції УНР як парламентської, демократичної республіки [14]. Гетьманську державу Павла Скоропадського цілком справедливо відносять до авторитарних режимів, обтяжених іноземною військовою окупацією [15]. Останнім часом цей етап Української революції оцінюють як «консервативну революцію» [16], хоча дехто вважає це реставрацією старих порядків. Очевидно, така дефініція має певні підстави. Адже в Україні тоді змінилися і державна модель, і форма власності, і правляча еліта, тобто наявні основні атрибутивні риси революцій. Інша річ, чи були об'єктивні підстави для її поглиблення поза межами патронату Центральних держав.

Директорія УНР, прийшовши до влади, спробувала повернути державне і суспільне життя в національно-демократичне і революційно-соціалістичне річище. Однак військові поразки, недостатня легітимність і розпад самої Директорії змусили Симона Петлюру перебрати на себе вищі владні повноваження і продовжувати боротьбу за збереження української державності у специфічному режимі отаманщини. Слід зазначити, що й Західноукраїнська На-

родна Республіка, державне будівництво якої було зорієнтовано на засади європейського права, в пошуках власного порятунку надала Євгенові Петрушевичу диктаторські повноваження [17, 18].

У сучасній українській публіцистиці і політичній практиці спостерігаються спроби вилучити УСРР з контексту подій Української революції 1917–1921 років [19]. Звичайно, можна погодитися з тим, що це державне утворення не було національним ні за змістом, ні за формою, а його створення і військовий захист забезпечувала більшовицька Росія шляхом збройних експансій проти УНР. Утвердження радянської влади в Україні стало продуктом прикінцевих перемог РСФРР. Цей феномен російського більшовизму досить точно визначив видатний філософ Микола Бердяєв: «Більшовизм же виявився найменш утопічним і найреалістичнішим, найвідповіднішим тій ситуації, як вона склалася в Росії у 1917 році, і найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям і російським методам управління і володарювання насиллям» [20].

Нинішнє відзначення 100-річчя Української революції має низку певних особливостей. По-перше, заходи з його проведення окреслені документами вищого державного рівня, а в їх реалізації вже за традицією задіяні владні інститути, наукові установи, громадські об'єднання, зарубіжне українство. По-друге, вони розраховані й на більш віддалену перспективу, оскільки й революційні процеси у тогочасній Україні мали довготривалий характер [21]. По-третє, вони вперше проводяться в умовах збройного конфлікту і фактичної війни, яка спонукає до осмислення здобутків і поразок Української революції з урахуванням потужного впливу на неї революції Російської, яка, за словами М. Грушевського, «потягнула нас через кров, через руїну, через огонь» [22, с. 71].

Майже десятиліття тому нам вже доводилося писати про наявність досить виразних історичних паралелей у державотворчих процесах доби Української революції і сучасної незалежної України. Вони стосувалися якості української еліти, її зашореності на федера-

лістській та соціалістичній ідеології, нездатності до консенсусу, браку самостійницьких переконань, символізму акта Злуки, загрози суспільної роз'єднаності, небезпеки схилення до авторитаризму, дефіциту національної інтелектуально-духовної аристократії тощо [23].

Минулі роки показали, що політична еліта України не тільки не спромоглася засвоїти згадані уроки, а й відверто їх проігнорувала, прирікши українське суспільство платити за це непромірно високу ціну. Тож повертаючись знову до цієї теми, особливо важливо виявити історичні аналогії у подіях періоду Української революції і нашому сьогоденні, обравши не тільки найактуальніші, а й суспільно болісні, породжені новітніми реаліями, процеси в Україні. Зрозуміло, що при цьому неприпустимо мислити категоріями минулого, адже більшу частину свого суверенного шляху сучасна Україна пройшла у глобалізованому ХХІ ст. з його викликами і загрозами.

Революція без захисту — втрачена державність. У лідерів Центральної Ради було кілька спонукальних мотивів, детермінованих автономістсько-федералістськими поглядами, не вважати створення власних збройних сил першочерговим завданням. Адже утримання армії відносилось до функцій майбутнього уряду федеративної Росії. До того ж стрімке наростання українського національного руху в російській армії, де служило понад 3,5 млн вихідців з українських губерній, численні заяви військових з'їздів, гарнізонів і частин на підтримку Центральної Ради вселяли віру в гарантованість захисту української революційної влади [24].

Процес українізації російської армії, спричинений як патріотичними пориваннями воєнків, так і намаганнями вищого командування в такий спосіб спинити більшовизацію військ, відкривав для проводу Центральної Ради можливості тиску на Тимчасовий уряд у справі надання Україні національно-територіальної автономії. Вже у травні 1917 р. був утворений Український генеральний військовий комітет на чолі з Симоном Петлюрою. До його завдань належала координація українського руху у

військах і сприяння їх українізації. УГВК, незважаючи на невизнання офіційним Петроградом, на свій напівофіційний статус, підпорядковувався керівництву Центральної Ради, у повному складі ввійшов до неї і став основним її комунікатором з російським військовим командуванням, насамперед фронтового та армійського рівня [25, с. 167–168].

Влітку-восени 1917 р. на базі 34-го армійського корпусу генералом П. Скоропадським формується 1-й Український корпус, який відіграв важливу роль у захисті Києва від збільшених російських військ, що залишали фронт. Центральна Рада, Генеральний секретаріат, військовий міністр М. Порш не скористалися можливостями впливу П. Скоропадського на збереження боєздатності корпусу і відмовилися від послуг колишнього царського генерала-поміщика. Пізніше у спогадах гетьман писав: «Петлюра, хоч і був неможливим військовим міністром, все ж він був значно кращим, ніж його наступник (Порш)» [26, с. 203]. 2-й Український (Запорозький січовий) корпус генерала Георгія Мандрики, який формувался у фронтових умовах, розпався на початку 1918 р. через стрімку більшовизацію військ. Такі самі процеси захопили й інші українізовані частини.

В умовах оголошеної Раднаркомом війни УНР виявилася беззахисною і вдалася до створення міліційних формувань, які не могли врятувати ситуацію. Центральна Рада і уряд були змушені спішно залишити Київ, піти на укладення Брестського мирного договору і терміново запросити збройної допомоги Німеччини і Австро-Угорщини. Однак не тільки військова неміч, але й управлінська безпорадність українського уряду переконали нових союзників УНР у необхідності для України нового правління, здатного забезпечити виконання умов Брестського миру, передусім щодо продовольчого постачання Центральним державам.

На відміну від керманічів Центральної Ради гетьман П. Скоропадський — професійний військовий, добре розумів вагу збройних сил для захисту держави, але у військовому будівництві був істотно обмежений зобов'язаннями

перед німецьким командуванням не створювати регулярної армії. Проте він домогся дозволу на формування восьми кадрованих корпусів, призначивши їх командирами досвідчених генералів українського походження. Вживалися заходи до збереження інфраструктури управління Чорноморським флотом у сподіванні на його повернення Українській Державі [26, с. 264]. Своєрідною гетьманською гвардією мала стати Сердюцька дивізія, сформована восени 1918 р. з призовників — вихідців із заможних селянських родин. Відроджуване П. Скоропадським Українське Вільне козацтво також задумувалося як військова організація [27]. Однак із втратою німецько-австрійського збройного захисту ініційоване Директорією на чолі з В. Винниченком повстання виявило всю нетривкість військової структури гетьманату і призвело до його падіння.

Навесні 1919 р. збройні сили Директорії УНР, які формувалися в ході антигетьманського повстання, зазнали реорганізації, однак під натиском Червоної армії були змушені відступити на Правобережну Україну, Волинь і Поділля. Майже дворічна збройна боротьба за утвердження української державності, яку очолив С. Петлюра — голова Директорії і Головний отаман, довела необхідність сучасної регулярної армії. Незважаючи на обмежені мобілізаційні можливості, недостатнє технічне забезпечення, постійні бойові дії, армія УНР досягала успіхів і зазнавала поразок у багатofронтovому протистоянні, здобула досвід партизанських дій під час Зимових походів [28]. Проте й С. Петлюрі, як свого часу М. Грушевському, у боротьбі проти більшовиків довелося шукати військової допомоги у Польщі на умовах гірших, ніж Центральній Раді — ціною західноукраїнських земель. Як відомо, свій шлях рештки армії УНР завершили інтернуванням у польських таборях.

Після розпаду в 1991 р. СРСР відновлена українська держава отримала у спадок одне з найбільших військових угруповань: 780 тис. особового складу, загальновійськові, танкові, ракетні армії, дивізії важких бомбардувальників, тисячі танків, бронемашин, літаків, 1,6 тис.

стратегічних ядерних боєголовок міжконтинентальних балістичних ракет. Чорноморський флот був поділений «по-братськи» — 18% Україні і 82% РРФСР з базування на українській території в Севастополі [29].

У наступні роки було підготовлено правову базу створення власних збройних сил, сформовано управлінські структури, визначено засади воєнної політики держави. Україна заявила про без'ядерний статус і під гарантії Будапештського меморандуму позбулася свого ядерного арсеналу. Крім того, проводилося скорочення звичайних озброєнь та чисельності військовослужбовців. Зокрема, в останні роки: з 192 тис. у 2006 р. до 121 тис. наприкінці 2013 р. [30].

Упродовж двох десятиліть розроблялися і ухвалювалися доктрини, концепції, програми, стратегії реформування і розвитку Збройних сил України, укладалися програми поліпшення військово-патріотичного виховання та ідеологічної роботи у військах. Всі ці документи ставили головним завданням створення в Україні якісно нових армії і флоту європейського типу.

Справжня ціна цього тривалого «реформування» Збройних сил виразно виявилася під час анексії Криму і збройного конфлікту на Донбасі. За даними т.в.о. міністра оборони Ігоря Тенюха (27 лютого — 25 березня 2014 р.), Україна могла зібрати для захисту своєї території угруповання всього з 5 тис. боєздатних військових [31]. Розуміючи, що на своє виправдання адмірал істотно применшив рівень боєздатності, все ж цифра вражаюча. (Очевидно, що слід говорити і про психологічну неготовність українських військових воювати на своїй території та значною мірою проти своїх же співвітчизників.) Ціною величезного напруження, спираючись на постмайданний патріотизм добровольців, масовий волонтерський рух, вдалося розпочати відновлення армії. Разом з тим, райони Донецької і Луганської областей, які стали теренами тривалої антитерористичної операції, утворили невилгоїну рану на тілі України і перманентне вогнище міжнародних ускладнень.

Крим і Донбас у ретроспективі революційної доби. Проблема Криму і Чорноморського флоту по-різному розв'язувалася українськими державними утвореннями революційної доби. Лідери Центральної Ради, зокрема М. Грушевський — автор нового адміністративно-територіального поділу УНР, не вважали півострів українською територією, виходячи з етнографічного принципу [22, с. 99–103]. Статус Криму не знайшов відображення у положеннях Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу і цим сповна скористалася Німеччина. Звільнивши у квітні 1918 р. Крим від більшовиків, німці встановили контроль над півостровом і базою Чорноморського флоту у Севастополі, оголосивши захоплені кораблі військовим призом.

Політика П. Скоропадського у кримському питанні була кардинально відмінною від унерівської. Відразу після приходу до влади він звернувся з офіційною нотою до дипломатичного представника Німеччини в Україні барона Альфонса Мумма у справі передачі Криму Українській Державі. Як професійний військовий, він добре усвідомлював переваги володіння Чорноморським флотом. Глава МЗС Дмитро Дорошенко в офіційному поданні до посольств Німеччини і Австро-Угорщини наголошував: «Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах» [32].

Кайзер Вільгельм II і вищі військові мали власні геополітичні плани щодо Криму як плацдарму проведення близькосхідної політики Рейху. Під патронатом німецького командування в Сімферополі був сформований уряд генерала Сулеймана Сулькевича, який демонстрував відверту антиукраїнську налаштованість. У відповідь гетьманат запровадив жорстку економічну блокаду, яка викликала на півострові істотні продовольчі труднощі. Влітку 1918 р. на українсько-кримському пограниччі постала лінія розмежування, з'явилися пропускні пункти, спалахували перестрілки

між кордонними вартами. Схожі події повторюються вже в наш час.

Восени 1918 р. тверда і послідовна політика П. Скоропадського щодо Криму почала давати перші результати. Керівництво Німеччини змусило уряд С. Сулькевича розпочати переговори про приєднання півострова до гетьманату. В жовтні на переговорах у Києві сторони погодили проект договору, за яким Крим отримував широку автономію у складі Української Держави. Управління автономією мав здійснювати крайовий уряд, народні збори розробляти місцеве законодавство. Дозволялися територіальні військові формування, при гетьманській адміністрації вводилася посада статс-секретаря у справах Криму. Однак перемога Антанти у Світовій війні завадила завершенню переговорного процесу, реалізації досягнутих домовленостей [33].

Історична доля Криму і кримчан останнього століття, особливо кримськотатарського народу, позначена складними і драматичними подіями. Очевидно, нинішній українській владі через низку об'єктивних і суб'єктивних факторів не вдалося врахувати всі особливості цього регіону, забезпечити більш тісну інкорпорацію Криму в державне тіло України.

З огляду на сучасну ситуацію навколо півострова приходять на пам'ять слова відомого українського вченого Ярослава Дашкевича, який ще далекого 1995 р. пророче писав: «Крим зі своїми мізерними економічними і людськими ресурсами не здатний відігравати будь-яку самостійну політичну роль (так було завжди), але в руках держави імперського гатунку перетворюється на півострівну дуже небезпечну для оточення збройну базу з великим стратегічним значенням» [34].

Нинішня ситуація на сході України також глибоко закорінена в наше історичне минуле. Перебіг подій 1917–1920 рр. у Донбасі мав свою специфіку, зумовлену низкою факторів. Етнографічним — високою концентрацією неукраїнського населення в промислових містах, які відігравали провідну роль у революційних подіях, при переважанні українців у сільській місцевості. Політичним — домінуванням у ре-

гіоні партійних організацій соціал-демократів (об'єднаних, меншовиків, більшовиків), есерів, бундівців, динамічним створенням рад робітничих депутатів та ревкомів. Українські осередки «Просвіти» і Вільного козацтва набули поширення в основному в північних районах Донбасу. Економічним — безпосередньою зацікавленістю керівництва РСФРР в експлуатації природних ресурсів краю та використанні його як плацдарму більшовицької експансії на півдні Росії. Географічним — територіальною близькістю до російських губерній, належністю частини Донбасу до Всевеликого війська Донського.

Лідери Центральної Ради тільки після Жовтневого перевороту в Петрограді вперше спробували окреслити територію УНР все ще у складі «Російської федерації рівних і вільних народів». У Третьому Універсалі від 7 листопада 1917 р. вказувалося: «До території Української Народної Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)» [35]. Тобто йшлося про колишні українські губернії Російської імперії, зокрема Катеринославську і Харківську, в адміністративних межах яких знаходилися повіти Донбасу.

Українська революція у національно-сутньому сенсі справила досить обмежений вплив на населення Донбасу. На початку грудня 1917 р. розпочалося вторгнення військ РСФРР в Україну, в середині місяця у Харкові за участю посланців рад, переважно Донецько-Криворізького басейну, була створена Українська радянська республіка. Після проголошення в січні 1918 р. незалежності України і укладення УНР Брестського миру на теренах регіону виокремлюється Донецько-Криворізька Республіка (ДКР). За свідченнями відомого більшовицького діяча Миколи Скрипника, ідеї відділення Донецького басейну від України «бродили в головах деяких наших товаришів ще в серпні-жовтні 1917 р.» [36]. Функціонування ДКР було зовсім не тривалим і не знайшло підтримки навіть у В. Леніна [37]. Власне територія Донбасу увійшла до складу гетьманату

П. Скоропадського тільки після вигнання з України більшовиків на початку травня 1918 р. Однак в умовах німецько-австрійської окупації, соціально-політичної реставрації дореволюційних відносин, призначення на адміністративні посади чиновників і земських діячів старого часу українізаційні процеси в краї не дістали такого розвитку, як у Наддніпрянській Україні.

Прийшовши до влади, Директорія УНР не змогла закріпити українську владу в Донбасі, а в 1919 р. з початком другої російсько-української війни тут встановилася радянська влада. У наступні роки регіон не раз ставав ареною жорсткого протистояння червоних, білих, махновських військ. Падіння УНР, недопущення її делегації до участі в укладанні Ризького мирного договору між Польщею, РСФРР і УСРР (березень 1921 р.) фактично легітимізували радянську Україну як суб'єкт міжнародного права [38].

Офіційна політика українізації 1920-х років у Донбасі, незважаючи на істотний спротив, все ж дозволила імплементувати державну мову в діловодство установ і організацій, органи друку, навчальні заклади тощо, але згоргання українізації, потужні процеси урбанізації, нові хвилі наборів будівничих соціалістичної індустрії, післявоєнних відбудовників шахт і заводів перетворили промислові зони Донбасу на фактично одномовний регіон зі знівельованою етнічною ідентичністю населення [39].

У Донбасі ще на початку 1990-х років в умовах суспільної лібералізації виникають перші неформальні рухи — «Интердвижение Донбасса», «Народное движение Луганщины», «Движение возрождения Донбасса», які висували гасла федералізації України і автономії Донбасу. Втім, під час референдуму 1991 р. майже 84% виборців Донецької і Луганської областей висловилися за незалежність України [40]. Розпад СРСР, порушення традиційної промислової кооперації, відсутність союзних дотацій, нецивілізована приватизація підприємств, закриття шахт і заводів викликали у регіоні соціальну напруженість, загострили криміногенну ситуацію.

При цьому місцеві еліти продовжували культивувати міфи про особливу місію донбасівців як головних платників державних податків і годувальників західних областей. У 2004 і 2008 рр. у Сєверодонецьку відбулися так звані всеукраїнські з'їди депутатів рад усіх рівнів. Висувалися вимоги федералізації України, створення південно-східної української автономії, захисту місцевого і регіонального самоврядування, прав «русскоговорящих» тощо. Адепти «русского мира» пропагували Донецько-Криворізьку Республіку як історичний прецедент функціонування держави, створеної не за національно-територіальним, а економіко-господарським принципом. Водночас у свідомість населення регіону вносилися різного роду фобії загроз «бандерівщини», формувалася думка про історичну місію Росії як захисника російськомовного населення. Центральні органи державної влади атоначно і з запізненням реагували на ці явища, що врешті-решт обернулося проектом «Новороссія» [41] та постановням так званих ДНР і ЛНР. Відтак, Україна отримала збройний конфлікт, Антитерористичну операцію з доволі розмитими перспективами завершення і відновлення територіальної цілісності України. Очевидно, що сподіватися на просте, легке і швидке розв'язання проблеми не доводиться.

Атрофія державної влади. Українська Народна Республіка конституювалася як суверенна держава у січні 1918 р. вже під час більшовицької агресії. Для її відбиття довелося запросити німецько-австрійської збройної допомоги, але й за військової присутності союзників уряд не зумів організувати дієздатну систему влади, спроможну впливати на периферію, а головне — забезпечити хлібні поставки до Центральних держав. Це й стало основною причиною повалення Центральної Ради покликаними нею ж союзниками.

Гетьманові П. Скоропадському вдалося шляхом фактичної реставрації моделі до революційної адміністрації та відновлення цензових земств встановити досить жорстку владну вертикаль: Рада Міністрів — губернські староства — повітові староства. Її функці-

онування підтримувалося завдяки німецько-австрійському окупаційному режиму та створенню Державної варти — фактичного симбіозу царської поліції і жандармерії. Однак і при цьому влітку 1918 р. значна територія центральних губерній була охоплена масовими збройними повстаннями селян та страйком залізничників. Київ і великі губернські центри залишалися оазами «спокою і порядку» та омріяним пристанищем першої хвилі російських втікачів з «більшовицького раю». Поразка Четверного союзу в Першій світовій війні визначила й долю його сателіта — гетьманату, останніми захисниками якого від петлюрівських повстанців стали не сердюцька гвардія П. Скоропадського, а наймані російські офіцерські дружини.

Відновлення влади Директорії УНР у грудні 1918 — січні 1919 р. збіглося з початком другої російсько-української війни. Анулювавши Брестський мирний договір, відновивши радянський уряд України, Раднарком Російської Федерації розпочав наступ радянських частин на українську територію. Рада Міністрів УНР слала до Москви ноти протесту, на які нарком Г. Чичерін відповідав, що військ РСФРР в Україні немає, а проти Директорії воює армія «українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Аналогічні декларації сьогодні лунають стосовно Донбасу.

На початку лютого 1919 р. уряд УНР змушений був залишити Київ. З того часу він вже більше ніколи не мав стабільної, повної влади на всіх теренах України. Військові невдачі, фактична ізоляція з боку країн Антанти, конфронтація серед лідерів УНР призвели до частішої зміни урядів і встановлення авторитарного правління Головного отамана. Як відомо, з кінця 1918 по кінець 1920 р. уряди УНР змінювалися шість разів. При цьому змінювалися не просто персональні склади, а й партійні орієнтації, відповідно, політичні курси. Часу ж на їх реалізацію щоразу не вистачало. Зрештою, дійшло до тотальної зневіри у владі.

В умовах фактичного безвладдя селянська стихія вибухнула новими хвилями антипоміщицьких експропріацій, переросла в спус-

тошливу анархію, продукуючи регіональну отаманщину. Наявність у населення значної кількості зброї дозволяла окремим ватажкам створювати не тільки локальні партизанські загони, а й потужні військові формації (Махно, Григор'єв, Зелений), які нерідко ставали на бік сил, ворожих УНР.

Тривала Антитерористична операція на Донбасі, очевидно, через свої гібридні атрибути та значною мірою неясні, а то й сумнівні політичні розрахунки, так і не дістала обґрунтованої правової кваліфікації та реалістичного визначення. Разом з тим, певна алогічність і неадекватність назви, суті й змісту здійснюваних заходів не вберігає сучасну Україну, як і сто років тому, від смертей, каліцтв, сирітства, психологічних надломів та інших супутників справжньої війни. Зауважимо, що на фронтах Першої світової війни бойовий досвід отримали мільйони українців і спрямували його як на захист, так і на поборовання української держави.

За три останніх роки з власного патріотизму, громадянського обов'язку чи волонтерського поклику через горнило АТО пройшли десятки тисяч людей. Як наслідок, виникло чимало парамілітарних об'єднань, які дистанціюються від державних структур, а в умовах загострення внутрішньополітичної кризи нерідко демонструють антивладний радикалізм. Блокадні колізії початку 2017 р. рельєфно висвітлили потенційні можливості використання ветеранського руху в різних, у тому числі й політичних цілях. Водночас ці події не менш яскраво показали всю складність його відносин з державою. З вуст найвищих українських посадовців зринають слова «махновщина», «анархія», «отаманщина», взяті з історичного лексикону і вживані для характеристики деструктивних, на їх думку, сил. Водночас у влади відсутні механізми адекватної реакції на дії своїх громадян, які вона вважає негативними, однак не може зіпертися у протидії їм на сконсолідовану суспільну думку.

І насамкінець ще про одну паралель у вимірі — тоді і тепер. У роки Першої світової війни українські губернії Росії були театром бойових дій і тилом кількох фронтів, звідки їх терито-

рія насичувалася зброєю. У революційну добу людина з гвинтівкою стала найважливішим чинником як отримання, так і втрати влади. Масова наявність зброї у населення в умовах владної анемії була джерелом насилля, розбоїв, грабунків, породжувала масштабний бандитизм, знецінювала людське життя.

У наш час зона АТО стала багатоканальним постачальником зброї, створення її нелегального ринку і неконтрольованого розповзання по всій Україні. Це підтверджує щоденна поліційна статистика правопорушень, зокрема особливо тяжких із застосування вогнепальної зброї. А повідомлення про вибухи гранат у глибокому тилу стали буденністю. Все рельєфніше проступає небезпека не тільки тривіального бандитизму, а й політичного терору.

Часи революції підтверджують всю складність обеззброєння громадян. Гетьман П. Скоропадський, усвідомлюючи, що обіцяне ним забезпечення спокою в державі неможливе за наявності у населення великої кількості зброї, за допомогою німецького війська дався до жорстких засобів її вилучення, включаючи й смертні вироки. Незважаючи на це, повсталі селяни у протистоянні з німецькими військами та підрозділами гетьманської варті мали у своєму розпорядженні не тільки рушницю, а й кулемети та легкі гармати [42].

Українська революція: проєкція позитиву. Було б відступом від історичної правди артикулювати лише невдачі Української революції 1917—1921 років, не відзначивши благотворного впливу подій, явищ і постатей тієї доби на українську сучасність. Саме потужний вибух визвольної енергії нашого народу надав революційним процесам в Україні національного характеру, уможливив створення першої у ХХ ст. незалежної української держави. Проголошення у січні 1918 р. суверенної УНР дає підстави стверджувати саме про відновлення, відродження в серпні 1991 р. державної незалежності України, про тяглість національної державотворчої традиції.

Врешті, здобутком Української революції стало функціонування у складі Радянського Союзу Української СРР, проведення політи-

ки українізації, адсорбція правлячою партією національноцентричних елементів колишніх українських лівих партій. Радянська Україна була тим етнічним материком, до якого приєднувалися відторгнуті раніше західні українські терени, попри всі латентні устремління сталінського «збирання земель».

Доба Української революції породила цілу плеяду визначних діячів, які очолювали визвольний рух, своєю самовідданою боротьбою і працею сприяли постанню і утвердженню української державності. Незважаючи на поразки і невдачі, імена М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, П. Скоропадського, Є. Петрушевича мають право на відповідне місце в українській історії та пам'яті.

Поразка Української революції для багатьох її активних діячів обернулася репресіями у підрадянській Україні і злидним життям на чужині. Однак саме українські емігранти різних політичних течій спромоглися осмислити причини власних поразок і підтримували ідею українського відродження у міжвоєнній Європі. Вони залишили у спадок науковій праці, яскраву публіцистику, мемуари і щоденники, розлогий епістолярій, ставши не тільки творцями, а й літописцями української історії. Маємо бути їм вдячні, навіть при контроверсійності візій одних і тих самих подій і постатей.

Акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки в одну соборну державу, попри його нереалізованість, залишив глибинний слід у генетичній пам'яті українців. З відродженням національної державності регенерувалися почуття спільності духовних і культурних цінностей, необхідності збереження власної ідентичності, усвідомлення небезпеки суспільно-політичної роз'єднаності.

Невдачі Української революції В. Винниченко пояснював «недорослістю нації» [43], але саме революційна доба започаткувала процес формування модерної української нації. За роки незалежності вдалося здійснити істотний поступ на шляху творення власне політичної нації, яка об'єднує всіх громадян України. Гострі внутрішньополітичні кризи, які отримали

назви наступних революцій, зробили потужний прорив до формування громадянського суспільства. І тепер надзвичайно важливо не допустити асиметрії у відповідальності влади і громадян за додержання взаємних зобов'язань політичного консенсусу.

У часи революції військо УНР змушене було поступатися червоним і білим арміям через фактичну іррегулярність, недостатню боєздатність, брак підтримки населення. Сьогодні українське суспільство продемонструвало високу мобілізаційну здатність, національний патріотизм, готовність до самопожертви. Масовий добровольчий і волонтерський рух компенсував прорахунки і дефіцити інститутів Збройних сил, дозволив виграти час у налагодженні постачання озброєнь і спорядження, справив позитивний вплив на готовність громадян захищати Вітчизну.

За підсумками Першої світової війни УНР опинилася в міжнародній ізоляції, не дістала підтримки країн-переможниць у реалізації права на державне самовизначення і соборність своїх земель. Сьогодні до України прикута увага міжнародного, насамперед європейського співтовариства, увімкнено механізми колективного пошуку врегулювання кризової ситуації. Отже, проблема лише в адекватності рішень і дій української влади, відповідності їй рівня викликам доби.

Є ще один важливий аспект: 100-річчя Української революції 1917–1921 років так чи інакше перегукується із заходами РФ до століття Російської революції. Президент В. Путін 19 грудня 2016 р. видав досить лаконічне, з кількох пунктів розпорядження (не указ!) про підготовку і проведення заходів, присвячених 100-річчю революції 1917 року в Росії. Ним, зокрема, рекомендовано Асоціації «Російське історичне товариство» підготувати відповідний план заходів [44]. Затверджено досить об'ємний документ, яким передбачено тематичні наукові конференції, виставки, медіа проекти. Прикметною його рисою є акцент на проведенні заходів щодо 100-річчя російської революції за кордоном — у Великій Британії, Німеччині, Австрії, Нідерландах, Швейцарії та ін.

Водночас у Росії точиться гостра дискусія щодо оцінки революції 1917 р., нерідко з протилежних позицій. На думку Ю. Петрова — директора Інституту російської історії РАН: «У нашому суспільстві перепад трактувань Революції досить широкий: від локомотива історії до абсолютного зла». Це підтвердило й засідання Круглого столу, на якому міністр культури В. Медінський заявив, що революція «назавжди залишиться однією з найважливіших подій ХХ ст.», оскільки вона «поклала початок новому глобальному світовому проекту». Водночас науковий співробітник Російського інституту стратегічних досліджень П. Мульталулі стверджував, що «революція 1917 р. — злочин всесвітнього масштабу», «дата великої російської катастрофи» [45].

За усієї полярності оцінок Російської революції вчені РФ майже одностайні в думці щодо неприйняття самого терміну «Українська революція», вважаючи його дефінітивним витвором української діаспорної історіографії. Робляться спроби довести, що події 1917—1920-х років в Україні були органічною складовою загальноросійського революційного процесу і їх перебіг визначався його загальними закономірностями, а не специфічними особливостями національних окраїн. Центральна Рада звинувачується у сепаратистських діях в

умовах війни, намірах «розчленування Росії», а створення УНР трактується як хитромудрий «австро-німецький проект», спрямований на розвал Росії [46, 47].

Слід зазначити, що сучасна вітчизняна історіографія не відкидає впливу «російського фактора» на революційні події, як і достатньо аргументовано довела самотність і самодостатність Української революції як історичного явища, головним результатом якого стали політичне самовизначення і державна самостійність України [25, 48].

Отже, проєкції подій революційної доби 1917—1921 рр. на сьогоденні українські реалії виявляють чимало історичних паралелей, які спонукають до їх вдумливого осмислення та врахування в сучасному українському державотворенні. Проте це вже цілком залежить від спроможності нинішнього правлячого класу виносити уроки з нашого минулого на користь утвердження і захисту Української самостійної, правової, соборної держави. Очевидно, при цьому цілком доречною буде настанова М. Грушевського: «Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в яких ми опинилися в результаті революції й війни за українську самостійність — не піддаючися роздражуванню, але не керуючись і старими поглядами, відносинами й зв'язками» [22, с. 7].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Звернення Президента до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917—1921 років. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 17 березня 2017 р.
2. Виступ Голови Верховної Ради України Андрія Парубія під час Урочистого засідання парламенту з нагоди 100-річчя Української революції 1917—1921 років. *Голос України*. 18 березня 2017 р.
3. Токвиль А.Д. *Старый порядок и революция*. Пер. с фр. М. Федоровой. М.: Моск. философский фонд, 1997. С. 12.
4. Сочпол Теда. *Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая*. М.: Изд-во Института Гайдара, 2017.
5. Пинкус Стивен. *1688. Первая современная революция*: науч.-поп. издание. М.: Изд-во АСТ, 2017. С. 54—79.
6. Шепелева В.Б. *Революциология. Проблема предпосылок революционного процесса 1917 года в России* (по материалам отечественной и зарубежной историографии): уч. пособ. Омск, 2005.
7. Галин В.В. *Война и революция*. М.: Алгоритм, 2004.
8. Бевз Т. *Феномен «революції» у дискурсах мислителів, політиків, науковців*. Київ, 2012.
9. Солдатенко В.Ф. *Україна в революційну добу*: іст. есе-хроніки; у 4 т. Т. 4. *Рік 1920*. К.: Світогляд, 2010.
10. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*; у 2 т. Т. 2. Київ, 1994. С. 6.
11. Реєнт О., Андрусишин Б. З'їзд поневолених народів Росії (5—15 вересня 1917 р.). *Історичні зошити*. Київ, 1992.

12. *Історія України. Нове бачення*. Київ, 1996. С. 52.
13. Солдатенко В. *Україна. 1917 рік*. Київ, 2012. С. 3.
14. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*. У 2 кн. Київ, 2011. Кн. 2. С. 330–335.
15. Попович М. *Червоне століття*. Київ, 2005. С. 206.
16. Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 19–37.
17. Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. Львів, 1995. С. 197–197.
18. *Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття*. Київ, 2007. С. 387.
19. *Українська революція 1917–21*. <http://www.memory.gov.ua/page/ukrainska-revoljutsiya-1917-21>
20. Бердяев Н. *Истоки и смысл русского коммунизма*. Москва, 1990. С. 93.
21. Указ Президента України №17/2016. <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>
22. Грушевський М. На переломі. В кн.: *На порозі Нової України*. Статті та джерельні матеріали. Київ, 1992.
23. Литвин В. Незасвоєні уроки історії. *Дзеркало тижня*. 18 січня 2008 р.
24. *Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року)*. Документи і матеріали. Київ, 2003. С. 87–88, 194, 263, 295, 315 та ін.
25. *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*. У 2 кн. Київ, 2011.
26. Скоропадський П. *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. Київ-Філадельфія, 1995.
27. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)*. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. Київ, 2015. С. 310–311.
28. Омелянович-Павленко М. *Спогади командарма*. Київ, 2007. С. 398–406.
29. Історія Збройних сил України. <http://www.amb-ucraina.com/VAT/Ucraino/Istoria%20FA.htm>
30. Міністерство оборони України: офіційний веб-сайт. Історія. <http://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>
31. Стенограма засідання РНБО. <http://www.pravda.com.ua/news/2016/02/22/7099906/>
32. Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр.* У 2 т. Т. II. Київ, 2002. С. 147.
33. *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях*. Київ, 2014. С. 267–269.
34. Дашкевич Я. «...Учи неложними устами сказати правду»: Історична есеїстика (1989–2008). Київ, 2011. С. 599.
35. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*. У 2 кн. Київ, 2011. Кн. 1. С. 400.
36. Скрипник М. *Вибрані твори*. Київ, 1991. С. 161.
37. *В.І. Ленін про Україну*. У 2 ч. Ч. II. 1917–1922. Київ, 1969. С. 103.
38. Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*: зб. наук. ст. 2011. Вип. 6. С. 337–366.
39. *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ, 2014. С. 424–425.
40. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6. http://www.archives.gov.ua/Sections/15g-V_Ref/index.php?11
41. Турченко Г., Турченко Ф. *Проект «Новороссія»: 1764–2014 гг. Юбилей на крови*. Запорозьке, 2015.
42. Вольфрам Дорнік та ін. *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки*. Київ, 2015. С. 223.
43. Винниченко В. *Відродження нації*. У 3 ч. Ч. III. Київ–Відень, 1920. С. 421.
44. Распоряжение Президента Российской Федерации от 19.12.2016 № 412-рп «О подготовке и проведении мероприятий, посвященных 100-летию революции 1917 года в России». <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201612200017>
45. Швеєц Я. 100 лет Русской революции: как относиться к юбилею? <http://rnk-concept.ru/16509>
46. Михутина И. *Украинский Брестский мир*. Москва, 2007. С. 36–42.
47. Михайлов И.В. «Украинская революция» или революция на Украине? *Вестник МГИМО-Университета*. 2010. № 1. С. 65–75.
48. Кухличий С. *Російська революція 1917 року: новий погляд*. Київ, 2008.